

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.115>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ РІШЕНЬ РАДИ АДВОКАТІВ УКРАЇНИ ТА НАБРАННЯ НИМИ ЧИННОСТІ

Снідевич О.С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиції Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4255-3194

Снідевич О.С. **Окремі питання правової природи рішень Ради адвокатів України та набрання ними чинності.**

У статті досліджено окремі питання правової природи актів органів адвокатського самоврядування, а саме, чи має рішення Ради адвокатів України ознаки нормативного акта (1), чи є оприлюднення рішення Ради адвокатів України на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України доведенням його до відома населення у порядку, встановленому законом (2), та чи визначає рішення Ради адвокатів України щодо організаційного забезпечення Єдиного реєстру адвокатів України конституційні права та обов'язки громадян.

Проведено аналіз понять «нормативний акт», «нормативно-правовий акт» та «індивідуальний правовий акт». Зроблено висновок, що Рада адвокатів України може приймати як нормативні (нормативно-правові акти), так і індивідуальні правові акти. Правова природа того чи іншого акта Ради адвокатів України визначається його змістом. Встановлено, що рішення Ради адвокатів щодо організаційного забезпечення Єдиного реєстру адвокатів України має ознаки нормативного акта.

Досліджено питання порядку оприлюднення нормативно-правових актів в Україні. Конституція України визначає обов'язок оприлюднювати лише нормативно-правові акти, які визначають права і обов'язки громадян. Це вимагається з метою забезпечити, щоб громадяни знали свої права та обов'язки. Визначено, що законодавство України визначає порядок доведення до відома населення лише окремих нормативно-правових актів. Зроблено висновок, що оприлюднення рішення Ради адвокатів України на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України є його доведенням до відома населення у порядку, встановленому законом.

Також проведено порівняльний аналіз прав та обов'язків громадян України, визначених Конституцією України, та прав та обов'язків громадян, визначених рішенням Ради адвокатів України щодо реєстру адвокатів. Зроблено висновок,

що рішення Ради адвокатів України щодо ведення Єдиного реєстру адвокатів не визначає конституційні права та обов'язки громадян.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, реєстр адвокатів, адвокатське самоврядування, професійна правнича допомога, Національна асоціація адвокатів України, нормативно-правовий акт, індивідуальний правовий акт, конституційні права та обов'язки громадян.

Snidevych O. Certain Issues of the Legal Nature of Decisions of the Council of Advocates of Ukraine and their Entry into Force.

The article examines certain issues of the legal nature of acts of the bar self-government bodies, namely, whether the decision of the Bar Council of Ukraine has the features of a normative act (1), whether the publication of the decision of the Bar Council of Ukraine on the official website of the Ukrainian National Bar Association constitutes bringing it to the attention of the public in accordance with the procedure established by law (2), and whether the decision of the Bar Council of Ukraine on the organizational support of the Unified Register of Advocates of Ukraine determines the constitutional rights and obligations of citizens.

The author analyzes the concepts of "normative act", "regulatory legal act" and "individual legal act". The author concludes that the Bar Council of Ukraine may adopt both normative (regulatory legal acts) and individual legal acts. The legal nature of a particular act of the Bar Council of Ukraine is determined by its content. The author establishes that the decision of the Bar Council of Ukraine on the organizational support of the Unified Register of Advocates of Ukraine has the features of a normative act.

The article examines the procedure for promulgation of regulatory legal acts in Ukraine. The Constitution of Ukraine defines the obligation to publish only legal acts that define the rights and obligations of citizens. This is required to ensure that citizens are aware of their rights and obligations. It is determined that Ukrainian legislation determines the procedure for bringing

to the attention of the public only certain legal acts. It is concluded that publication of a decision of the Bar Council of Ukraine on the official website of the Ukrainian National Bar Association is its communication to the public in accordance with the procedure established by law.

The author also makes a comparative analysis of the rights and obligations of Ukrainian citizens as defined by the Constitution of Ukraine and the rights and obligations of citizens as defined by the decision of the Bar Council of Ukraine on the Register of Advocates. The author concludes that the decision of the Bar Council of Ukraine on the Unified Register of Advocates does not define the constitutional rights and obligations of citizens.

Key words: advocate, advocacy, register of advocates, bar self-government, professional legal aid, Ukrainian National Bar Association, regulatory legal act, individual legal act, constitutional rights and obligations of citizens.

Постановка проблеми. У провадженні Конституційного Суду України (Другий сенат) перебуває справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 57 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI [1].

Вбачається, що у адвокатській та судовій практиці виникають питання щодо правової природи рішень органів адвокатського самоврядування та набрання ними чинності. Ця проблема загалом пов'язана з науковою проблемою поняття нормативно-правових та індивідуальних правових актів, їх відмінностей, особливостей набрання ними чинності. В процесі вирішення відповідної проблеми можуть виникати, зокрема, питання про те, чи має рішення Ради адвокатів України ознаки нормативного акта (1), чи є оприлюднення рішення Ради адвокатів України на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України «доведенням до відома населення у порядку, встановленому законом», у розумінні статті 57 Конституції України (2) та чи визначає рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 конституційні права та обов'язки громадян (3).

Стан опрацювання проблематики. Проблематика поняття нормативно-правових та індивідуальних правових актів, їх відмінностей, особливостей набрання ними чинності загалом досліджувалася у правовій науці, зокрема, такими науковцями як В.К. Антошкіна, С.В. Бобровник, В.О. Котюк, В.П. Нагребельний, П.М. Рабнович, О.Ю. Салманова, О.Ф. Скакун та іншими. Поміж тим, правова природа актів органів адвокатського самоврядування залишається мало дослідженою.

Мета дослідження, таким чином, є окремі питання правової природи актів органів адвокатського самоврядування, а саме з'ясування того, чи має рішення Ради адвокатів України ознаки нормативного акта, чи є оприлюднення рішення Ради адвокатів України на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України «доведенням до відома населення у порядку, встановленому законом», у розумінні статті 57 Конституції України, та чи визначає рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 конституційні права та обов'язки громадян.

Виклад основного матеріалу. 1. Чи має рішення Ради адвокатів України ознаки нормативного акта?

Задля належного аналізу слід розуміти зміст понять «нормативний акт», «нормативно-правовий акт» та «індивідуальний правовий акт».

Під нормативним актом слід розуміти прийнятий певним суб'єктом акт, документ, який містить норми як певні правила поведінки людей, розраховані на певне визначене не чи невизначене коло осіб. За своєю природою нормативні акти можуть бути нормативно-правовими (тобто таким, що містять норми права), технічними нормативними актами (містять технічні норми), церковними нормативними актами (містять церковні правила поведінки), акти моралі (містять правила моралі) тощо.

Зазвичай, правова наука та практика вивчає та оперує поняттям «нормативно-правового акта» як джерела права, що містить норми права, або ж поняттям «нормативний акт», розуміючи останній як синонім поняття «нормативно-правовий акт».

Поняття нормативно-правового акта знаходимо у ст.8 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX (набрав чинності 20.09.2023, однак буде введено в дію загалом через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX).

Відповідно до ст.8 Закону «Про правотворчу діяльність» нормативно-правовим актом є офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою статті 47 цього Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію. При цьому норма права визначена як загальнообов'язкове формально

визначене правило поведінки, що регулює суспільні відносини, яке охороняється і забезпечується державою.

З наведеного легального визначення нормативно-правового акта та положень ст.ст. 1, 2, 4 цього Закону вбачається, що поняття нормативно-правового акта пов'язується з суб'єктами правотворчої діяльності, якими є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші суб'єкти, наділені Конституцією України та (або) законом повноваженнями щодо прийняття (видання) нормативно-правових актів, а саме, такі як: 1) Український народ на всеукраїнському референдумі; 2) Верховна Рада України; 3) Президент України; 4) Кабінет Міністрів України; 5) міністерства; 6) інші органи державної влади та інші суб'єкти публічного права, які згідно із законом здійснюють від імені держави правотворчу діяльність та юрисдикція яких поширюється на територію України; 7) Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, міністерства Автономної Республіки Крим; 8) голови місцевих державних адміністрацій та керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій; 9) територіальна громада на місцевому референдумі; 10) органи місцевого самоврядування. Однак, дія цього Закону не поширюється на суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації інших суспільних відносин, крім визначених цим Законом випадків, пов'язаних з правотворчою діяльністю (п.5 ч.2 ст.1 Закону). Таким чином, з цих та інших положень Закону вбачається, що законодавець допускає або ж навіть передбачає й можливість існування інших суб'єктів, які вправі приймати нормативно-правові акти та що загалом поняття нормативно-правового акта не пов'язується виключно з державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх службовими чи посадовими особами.

Окремі ознаки нормативних актів знаходимо і у рішеннях Конституційного Суду України.

Так, у пункті 4 мотивувальної частини рішення від 16.04.2009 №7-рп/2009 (справа про скасування актів місцевого самоврядування) Конституційний Суд виснував, що органи місцевого самоврядування, вирішуючи питання місцевого значення, представляючи спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, приймають нормативні та ненормативні акти. До нормативних належать акти, які встановлюють, змінюють чи припиняють норми права, мають локальний характер, розраховані на широке коло осіб та застосовуються неодноразово, а ненормативні акти передбачають конкретні приписи, звернені до окремого суб'єкта чи юридичної особи, застосовуються одноразово і після реалізації вичерпують свою дію.

У правовій науці підходи до розуміння поняття нормативно-правового акта різняться. Наприклад, нормативно-правовий акт визначається як офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом держави і встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує певну норму права [2, с. 192], або ж що нормативно-правовий акт – це акт-документ, укладений спеціально уповноваженим державним органом, який містить норми права, що носять загальнообов'язковий характер і забезпечені державою [3, с.193]. У цих визначеннях поняття нормативно-правового акта пов'язане виключно з таким суб'єктом як уповноважений державний орган. Натомість є й підхід, який переважає у науці, що нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентними суб'єктами нормотворчості, який встановлює, змінює або скасовує норми права [4, с. 191]. При цьому, повноваження щодо прийняття нормативно-правового акта не пов'язується виключно з державним органом. Ними можуть бути й інші суб'єкти, зокрема, різного роду підприємства, установи, організації, професійні самоврядні організації тощо. Визначеного переліку таких суб'єктів, як і переліку суб'єктів, які не можуть видавати нормативно-правові акти, не визначено. Відтак, таким суб'єктом може бути й Рада адвокатів України.

Щодо ознак, нормативно-правового акта, то ними у науці визначаються такі загальні ознаки: 1) приймається тільки уповноваженими суб'єктами нормотворчості; 2) розробляється і ухвалюється з додержанням встановленої законом процедури; 3) містить правила поведінки загального характеру, регулятивно-охоронний вплив яких здійснюється щодо неперсоніфікованого кола суб'єктів; 4) спрямований на регулювання типових суспільних відносин; 5) реалізується в особливому процесуальному порядку, має визначену документальну форму (закон, указ, постанова тощо); 6) має визначену структуру, чітко формулює зміст правових норм; 7) діє в часі, в просторі і за колом осіб; 8) може бути оперативно змінений і доповнений відповідно до потреб соціальної практики; 9) є обов'язковим до виконання і містить гарантії на випадок його можливого порушення; 10) підлягає систематизації, яка дає можливість легко відшукати його в нормативно-правовому масиві; 8) має юридичну силу, що дає можливість визначити принципи підпорядкування та ієрархічної побудови системи нормативно-правових актів [4, с. 191-192; 5, с. 122-123].

Нормативно-правові акти слід відрізнити також від індивідуальних правових актів. Індивідуальними правовими актами є акти державних органів, недержавних організацій, посадовців, що виражають рішення в конкретній юридичній справі (вирок або рішення суду, наказ керівника підприємства або установи тощо). Індивідуальні

акти – це акти застосування права, тому їх називають ще правозастосовними. Вони мають, як правило, разове застосування, адресуються конкретним особам або організаціям та обов'язкові для виконання тільки ними [6, с. 8]. Ознаками індивідуально-правових актів є такі: 1) видаються правозастосовними органами; 2) не містять норм права; 3) не є джерелом права; юридично обов'язкові тільки для зазначених осіб; 4) видаються у формі указів, постанов, наказів, розпоряджень щодо згаданих у них осіб або конкретних обставин; 5) спрямовуються на врегулювання конкретних видів соціальної поведінки; 6) поширюються лише на персонально визначених осіб; 7) не передбачають повторного застосування одних і тих самих юридичних засобів; 8) мають переважно короткостроковий характер, припиняються після реалізації відповідних індивідуальних правових приписів [7, с. 412].

Відповідно до ч.1 ст.55 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у період між з'їздами адвокатів України функції адвокатського самоврядування виконує Рада адвокатів України. Повноваження і порядок роботи Ради адвокатів України визначаються цим Законом та положенням про Раду адвокатів України, що затверджується з'їздом адвокатів України.

Відповідно до ч.4 ст.55 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» Рада адвокатів України: 1) складає порядок денний, забезпечує скликання та проведення з'їзду адвокатів України; 2) визначає квоту представництва, порядок висування та обрання делегатів конференції адвокатів регіонів, з'їзду адвокатів України; 3) забезпечує виконання рішень з'їзду адвокатів України; 4) здійснює організаційне, методичне, інформаційне забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України, здійснює контроль за діяльністю рад адвокатів регіонів щодо внесення відомостей до Єдиного реєстру адвокатів України та надання витягів з нього; 5) затверджує регламент конференції адвокатів регіону, положення про раду адвокатів регіону, положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, положення про ревізійну комісію адвокатів регіону, положення про комісію з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правничої допомоги та виконує інші визначені Законом повноваження.

З наведеного вбачається, що Рада адвокатів України може приймати як нормативні (нормативно-правові акти), так і індивідуальні правові акти. Правова природа того чи іншого акта Ради адвокатів України визначається його змістом.

Аналіз змісту рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 дає можливість зробити висновок, що останнє має ознаки норма-

тивного акта. Цим актом встановлено та затверджено щорічну плату (внесок) за опрацювання, внесення та розміщення додаткової інформації щодо логотипу та/або найменування веб-сайту адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, категорій справ, які веде адвокат, нагород, почесних звань, відзнак у профайлі адвоката (за його бажанням) в базі даних Єдиного реєстру адвокатів України на офіційному веб-сайті Національної асоціації адвокатів України. Таким чином, це рішення спрямоване на регулювання типових суспільних відносин, воно містить правила поведінки загального характеру, стосуються неперсоніфікованого кола адвокатів як суб'єктів, має визначену документальну форму (рішення), визначену структуру, чітко формулює зміст правових норм, діє в часі, в просторі і за колом осіб, є обов'язковим до виконання тощо.

У зв'язку з наведеним, рішення Ради адвокатів України може мати ознаки нормативного акта. Рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 має ознаки нормативного акта.

2. Чи є оприлюднення рішення Ради адвокатів України на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України «доведенням до відома населення у порядку, встановленому законом», у розумінні статті 57 Конституції України?

Відповідно до ст.57 Конституції України кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

З цього положення Конституції України вбачається, що конституційне регулювання відповідних правових відносин з оприлюднення нормативно-правових актів є обмеженим. Воно стосується лише нормативно-правових актів, що визначають права і обов'язки громадян як представників населення, обумовлюють конституційне право громадян знати свої права та обов'язки доведенням їх до відома населення у порядку, **встановленому законом**. Нечинними є не всі не доведені до відома населення нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, а лише ті, які не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Таким чином, спосіб ознайомлення громадян нормативно-правовими актами визначається законом.

Законодавство України визначає порядок доведення до відома населення лише окремих нормативно-правових актів.

Так, наприклад, ст.48 Закону «Про правотворчу діяльність» визначає способи доведення до відома населення нормативно-правових актів, прийнятих суб'єктами правотворчої діяльності, визначених ст.4 цього Закону. Такими способами визначено такі способи як: 1) офіційне оприлюднення (для законів України); 2) опублікування в офіційних друкованих виданнях суб'єктів правотворчої діяльності; 3) розміщення на офіційних веб-сайтах суб'єктів правотворчої діяльності; 4) оголошення у медіа; 5) оприлюднення в інший спосіб, встановлений законом (для актів органів місцевого самоврядування).

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не передбачає порядку доведення до відома населення рішень як Ради адвокатів України зокрема, так і актів Національної асоціації адвокатів України загалом. Відтак, фактично за замовчуванням це питання законом віддане на вирішення самих органів адвокатського самоврядування.

Відповідно до ст. 55 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» повноваження і порядок роботи Ради адвокатів України визначаються цим Законом та положенням про Раду адвокатів України, що затверджується з'їздом адвокатів України.

Таке Положення про Раду адвокатів України було затверджене Установчим з'їздом адвокатів України 17.11.2012.

Пунктом 11 Розділу V цього Положення рішення Ради адвокатів України оприлюднюються на офіційному сайті НААУ, а також можуть бути оприлюднені у засобах масової інформації, які визначаються Головою Ради або Радою адвокатів України.

Враховуючи наведене, вважаємо, що оприлюднення рішення Ради адвокатів України на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України у розумінні статті 57 Конституції України є його «доведенням до відома населення у порядку, встановленому законом».

3. Чи визначає рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 конституційні права та обов'язки громадян?

Конституційні права та обов'язки громадян України визначені Розділом II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України.

Рішенням Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року № 191 визначено права та обов'язки адвокатів щодо внесення та розміщення у ро файлі

адвоката (за його бажанням) в базі даних Єдиного реєстру адвокатів України на офіційному веб-сайті Національної асоціації адвокатів України додаткової інформації щодо логотипу та/або найменування веб-сайту адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, категорій справ, які веде адвокат, нагород, почесних звань, відзнак тощо.

Порівняльний аналіз прав та обов'язків, визначених Конституцією України, і прав та обов'язків, визначених Рішенням Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191, призводить до висновку, що зазначене рішення Ради адвокатів України від 22 вересня 2017 року №191 не визначає конституційні права та обов'язки громадян. Найбільш близьким за своїм змістом до прав та обов'язків, що їх визначає це рішення, є конституційне право на професійну правничу допомогу, визначене ст.59 Конституції України. Однак, ці права стосуються різних суб'єктів (громадян як суб'єктів права на професійну правничу допомогу та адвокатів як суб'єктів, які забезпечують це право). Права та обов'язки адвокатів, що їх визначає рішення Ради адвокатів України від 22 вересня 2017 року №191, жодним чином не впливають (не обмежують) прав громадян на професійну правничу допомогу.

Таким чином, вважаємо, що рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 не визначає конституційні права та обов'язки громадян.

Висновок. Проведене дослідження показало, що акти Ради адвокатів України як органу адвокатського самоврядування мають свою складну правову природу. Рішення Ради адвокатів України можуть мати як ознаки нормативного акта, так і бути індивідуальними правовими актами. Однак, рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 має ознаки нормативного акта. Оприлюднення цього рішення на офіційному сайті Національної асоціації адвокатів України у розумінні статті 57 Конституції України є його «доведенням до відома населення у порядку, встановленому законом». Однак, саме рішення Ради адвокатів України «Питання організаційного забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України» від 22 вересня 2017 року №191 не визначає конституційні права та обов'язки громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ухвала Третьої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України про відкриття конституційного провадження

- у справі за конституційною скаргою Плещача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 57 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v139u710-23>.
2. Бобровник С.В., Нагребельний В.П. Нормативно-правовий акт // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова ред.,) та ін.] К. : «Укр. Енцикл.», Т. 4 : Н-П. 2002. 720 с. С. 192.
 3. Теорія держави і права : підручник / [О.М. Бандурка, О.М. Головка, О.С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
 4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
 5. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / за заг. ред. Р.Ромашова, Н.Пархоменко. К. : КНТ, 2007. 216 с.
 6. Антошкіна В.К. Індивідуальні правові акти як об'єкт тлумачення. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. Том 31 (70) № 1 2020. С. 7-13. С. 8.
 7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. Х.: Консум, 2006. 656 с.